

arxiu

Les nacions, avui

vista prèvia >

Els reptes del del món global i l'era digital fan que sovint sentim arguments sobre una suposada «superació» de les nacions, un concepte arcaic que no encaixaria amb la societat del segle XXI. Però la realitat ens indica que malgrat viure oberts al món, les nacions continuen generant l'adscripció social que fa que els homes i les dones se sentin part d'un mateix grup, d'una comunitat compartida.

Ivan Serrano

Investigador de l'Internet Interdisciplinary Institute (IN3)

iserranoba@uoc.edu

Formar part d'una comunitat és un requisit pràcticament inherent a la pròpia condició humana, com ja definia Aristòtil (384 aC-322 aC) a la seva ben coneguda referència als éssers humans com a «animals cívics».¹ Les nacions esdevenen, a l'època contemporània, la forma que pren aquesta comunitat de referència on els individus es socialitzen. Són, doncs, un fenomen modern a la història humana, però en l'àmbit acadèmic la qüestió de les nacions ha suscitat un seguit de preguntes ja clàssiques i encara obertes: Què és una nació? Són fenòmens contingents o de llarga durada? Són construccions socials resultat de certs processos històrics o més aviat «invencions» que obeeixen els interessos de certs grups? Hem de fixar-nos més aviat en els nacionalismes o en les nacions? Per emmarcar aquest debat val la pena resseguir el fil de com ha evolucionat l'ús del terme a través del temps fins a la seva consolidació com a subjecte d'anàlisi.

La idea de nació durant la història

Si resseguim la presència del terme nació des dels seus orígens etimològics, veurem com en la seva acceptió a la Roma clàssica servia per referir-se a la població que no tenia *status* de ciutadà romà, agrupant-la sota un criteri que consistia en poc més que una difusa procedència geogràfica. Autors com Liah Greenfeld (1954) o Josep Llobera (1922-2011) han documentat l'evolució històrica del terme nació. Segons Greenfeld, per exemple, a l'edat mitjana es produirà una de les permutacions clau en la idea de nació. La Universitat de París dividia els seus estudiants en quatre grans «nacions» que continuaven reflectint una agregació geogràfica difusa: França, la Picardia, Normandia i Germània. Continuava sense remetre a cap característica cultural compartida com ara la llengua —al capdavant la llengua de cultura era el llatí— però aquesta divisió tindria certes implicacions pràctiques. Els estudiants s'agrupaven sota aquestes procedències per estudiar, donar-se suport mutu i participar als debats escolàstics preparant opinions comunes. El canvi qualitatiu rellevant és que a més

de l'origen podem veure traces d'una comunitat d'opinió i de propòsits compartits entre els seus membres. Aquesta comunitat d'opinió es mantindrà quan posteriorment els debats eclesiàstics també segueixin en certs àmbits una divisió similar. La idea de nació estava, doncs, molt lluny encara de legitimar un sistema polític que trenqués el binomi entre religió i poder terrenal del rei que es remunta a l'establiment del cristianisme com a religió oficial de l'Imperi romà per part de Constantí I (272-337) el 323 dC. Tanmateix, aquests antecedents del terme nació seran la base a partir de la qual es produirà un canvi fonamental en el seu significat: quan la idea de comunitat passi a englobar no només certs grups socials o elits sinó tot el conjunt de la població dins un determinat territori, per acabar sent formalment el dipositari únic i legítim de la sobirania, tot reflectint el procés de politització i territorialització que desembocaria en la concepció moderna de la nació.

Així, el trànsit de l'antic règim cap a l'època moderna està caracteritzat per un canvi en la font de legitimitat del poder polític, que deixarà de tenir

1 ARISTÒTIL, *Política*.

Hobbes introdueix la idea que els individus són membres directes de la comunitat política que és l'estat, trencant amb els lligams propis de l'antic règim

un origen diví. S'inicia així un lent procés que va erosionant els pilars de l'absolutisme, el qual culmina quan la font de legitimitat del poder passa a ser la sobirania nacional, el titular de la qual és el conjunt de la ciutadania. Aquí, encara que indirectament, començarem a trobar en autors clàssics referències a les característiques de la comunitat política sobre la qual descansa la capacitat d'autogovernar-se d'una o altra manera. Aquest canvi trenca, ni que sigui de manera retòrica, l'oposició que trobàvem a Roma entre origen i estatus. És en tant que membres de la nació que els seus habitants tindran la condició de ciutadans, i els drets que progressivament s'hi aniran incorporant desembocaran en la noció moderna de ciutadania deslligada de l'*status* heretat dels seus membres. Els ciutadans formen així una comunitat nacional constituïda políticament, i en autors de tradicions ben diferents, ja des del segle XVII, trobem cada cop més lligada la idea de nació i estat. De fet, el 1694, la primera edició del *Dictionnaire de l'Académie française* definia les nacions com a «tots els habitants del mateix estat, del mateix país, que viuen sota les mateixes lleis i empen

la mateixa llengua».² Alguns teòrics defensen que és a l'Anglaterra dels segles XVI i XVII, un període ple de convulsions socials i polítiques, on trobem la llavor d'una nova concepció de la relació entre l'individu i la comunitat política, una idea incipient de la nació que s'anirà acostant a com l'entendem a l'actualitat.

Sense trencar encara amb la necessitat d'un govern fort sota el poder del monarca, Thomas Hobbes (1588-1679) introdueix la idea que els individus són membres directes de la comunitat política que és l'estat, trencant amb els lligams propis de l'antic règim i fins i tot deixant entreveure un precedent del que posteriorment s'anomenaria el nacionalisme de tipus «cívic». D'altra banda, amb John Locke (1632-1704) trobem el canvi que prefigura les democràcies liberals modernes on la comunitat política acabarà constituint-se com a dipositari irrevocable de la sobirania. Però no serà fins a autors de finals del segle XVIII quan trobarem un ús recurrent del terme

nació en sentit polític. A Johann Gottfried Herder (1744-1803) se li atribueix el primer ús del terme «nacionalisme» associat al valor intrínsec de la diversitat cultural i al seu dret a autogovernar-se. Comencem, doncs, a entreveure les tensions que es poden generar entre les característiques culturals d'un poble i la congruència amb el sistema polític que el governa. Des d'una aproximació ben diferent, Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) argumenta, per exemple, la necessitat que per realitzar els ideals polítics de la seva doctrina el poble de l'estat ha de ser educat en una llengua i unes pràctiques comunes. Aquest element de la necessària unificació del poble en termes culturals serà ben present a l'agenda de l'Estat francès fins el segle XX, des que Emmanuel-Joseph Sieyès (1748-1836), conegut com l'abat Sieyès, planteja en els seus escrits revolucionaris un dels girs clau cap a la concepció moderna de nació, en contraposar-la als estaments de l'antic règim i les seves elits, que conformaven en realitat una mena de classe social internacional. No hi ha nació sense el poble, el «tercer

² L'edició de 1694 del *Dictionnaire de l'Académie française* es pot consultar en línia a través del web <www.artfl.atilf.fr>.

Amb Locke trobem el canvi que prefigura les democràcies liberals modernes on la comunitat política acabarà constituint-se com a dipositari irrevocable de la sobirania

estat»,³ i aquesta serà l'origen de l'ordre polític. La nació es configura així com un «cos d'associats que viu sota una llei comuna i representat per la mateixa legislatura».⁴ Posteriorment, a l'obra de John Stuart Mill (1806-1873) trobarem la coneguda reflexió sobre la necessitat que les fronteres del govern i la nacionalitat coincideixin. Però Stuart Mill també planteja un dels focus de tensió entre l'estat i la nació que recorrerà tota la història contemporània: la possibilitat que aquesta coincidència es construeixi no només des de la nació a l'estat, sinó també des de l'estat a la nació. Així, en un passatge menys conegut de la seva obra *Sobre la llibertat* assenjala que per un bretó, un escocès o un basc no tindria sentit pertànyer a un estat coincident amb la seva nacionalitat sinó que seria més del seu interès diluir-se en les possibilitats de civilització que ofereixen grans projectes nacionals com els de la Gran Bretanya o França.

3 Les jerarquies dels grups socials a l'Estat francès durant l'antic règim dividia la població en tres «estats». El clergat i la noblesa constituïen els dos primers, mentre que el poble comú constituïa el «tercer estat». Una divisió similar es troba en altres països de l'època.

4 SIEYÈS, *¿Qué es el Tercer Estado?*.

Tanmateix, durant el segle XIX i en bona part pels moviments revolucionaris europeus o els processos d'unificació d'Itàlia o Alemanya, trobarem tot un seguit de formulacions sobre el caràcter de les nacions i el rol central que juguen per vincular la pertinença dels individus a una mateixa unitat política. L'alemany Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), per exemple, definia les nacions com a comunitats caracteritzades per la seva llengua, la qual establia uns vincles fonamentals entre els individus i feia possible que es desenvolupessin en la seva plenitud. En el marc de la unificació italiana, una figura com Giuseppe Mazzini (1805-1872) sintetitzava diverses aproximacions que justifiquen l'autogovern de les nacions: la voluntat dels seus membres, una tradició comuna, l'idealisme alemany de Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) o el component republicà de Rousseau.

Una última figura històrica que enllaça els pensadors clàssics amb els estudiosos moderns ja emmarcats en l'acadèmia és, possiblement, Ernest Renan (1823-1892). Renan és autor d'una coneguda expressió —tot i que sovint citada de manera

parcial— que defineix les nacions com un «plebiscit diari».⁵ En el marc de la nacionalització francesa encara incompleta de finals del segle XIX, l'expressió de Renan combina la doble dimensió de memòria col·lectiva i voluntat. Les nacions són, doncs, una combinació de passat i present, un vehicle de progrés històric que tanmateix és una contingència històrica i que podria veure's substituït en el futur per altres formes d'articulació en la relació entre els individus i la comunitat.

Un altre debat polític interessant que emergeix amb força al tombant del segle XX es produeix al si del marxisme polític. La preocupació dels diferents corrents marxistes gira al voltant de si la qüestió nacional podia ser un catalitzador o un fre per la lluita de classes depenent del context i de la seva concepció com una potencial forma de falsa consciència. Vladímir Ilitx Uliànov Lenin (1870-1924), per exemple, defensava

5 Aquesta expressió es formula en el discurs «Què és una nació?» pronunciat l'11 de març de 1882 a la Sorbona. La cita sencera diu: «L'existència de la nació —perdoneu-me la metàfora— és un plebiscit de tots els dies, així com l'existència individual és una afirmació perpètua de vida». RENAN, *Què és una nació?*.

En l'obra de John Stuart Mill trobarem la coneguda reflexió sobre la necessitat que les fronteres del govern i la nacionalitat coincideixin

formalment el dret a l'autodeterminació, mentre que altres corrents com l'austromarxisme representat per Otto Bauer (1881-1938) defensaven formes alternatives de reconeixement nacional i figures rellevants com la polonesa Rosa Luxemburg (1871-1919) s'hi oposaven fermament. El mateix Iòssif Stalin (1880-1953) arribarà a publicar un assaig titulat *El marxisme i el problema nacional* on definia la nació com «una comunitat constituïda històricament d'individus formada en base a una llengua comuna, un territori, una vida econòmica i unes característiques psicològiques que es manifesten en una cultura comuna».⁶

Tanmateix, l'interès per la qüestió nacional anirà entrant lentament en l'àmbit acadèmic. Les primeres dècades del segle XX tenen un impacte de gran abast sobre el mapa polític europeu i mundial. L'esfondrament dels imperis austrohongarès i otomà, les tensions creixents als imperis colonials —que ja venien del segle anterior amb els processos d'independència llatinoamericans— o la Revolució Russa, dibuixen un món

⁶ STALIN, *El marxisme i el problema nacional*.

on es consolida l'estat nació com a forma política hegemònica. Però no serà fins després de la Segona Guerra Mundial on des de l'acadèmia es reconeix que la qüestió del nacionalisme havia estat un dels grans temes menystinguts per les ciències socials, malgrat alguns precursors com Carlton Hayes (1882-1964) o Hans Kohn (1891-1971), qui va formalitzar la coneguda distinció entre el nacionalisme de l'Europa occidental, de tipus «cívic», i el de l'est, de tipus «ètnic». Serà aquest un dels temes recurrents de la literatura acadèmica, com ho serà també el debat sobre la formació moderna de la idea de nació i la seva indescristriable vinculació amb l'emergència de l'estat modern. És aquí on trobem una de les grans controvèrsies de les teories sobre el nacionalisme.

Les nacions, velles o noves?

La literatura especialitzada ha discutit àmpliament si les nacions són fenòmens recents o de llarga durada, tot i que darrera aquesta distinció s'amaguen una gran diversitat de matisos. Tal com va definir Ernest Gellner (1925-1995) en la seva resposta a la intervenció del seu deixe-

ble Anthony Smith (1939-2016) en un conegut debat celebrat a la University of Warwick el 1995, la qüestió de vegades ha semblat centrar-se en si les nacions «tenen melic». La qüestió de l'anomenada *longue durée*⁷ condicionarà la possibilitat d'arribar a una definició consensuada sobre què és una nació i, encara més, sobre el caràcter del nacionalisme que les acompanya, sigui més aviat ètnic o cívic. Mentre el nacionalisme ètnic posa l'èmfasi en els trets culturals transmesos al si d'una comunitat amb un passat comú, el nacionalisme cívic se centra en la dimensió política i és també més permeable a la incorporació de nous membres a la comunitat nacional. Tanmateix, més que dos tipus clarament delimitats, els nacionalismes acostumen a combinar totes dues dimensions amb diferents intensitats.

Entre els corrents que defensen les nacions com un fenomen més recent es vincula la seva aparició a les necessitats que l'estat modern

⁷ *Longue durée* (llarga durada) és una expressió encunyada per l'escola historiogràfica francesa dels Annales i que serveix per referir-se a la necessitat d'un anàlisi centrat en una perspectiva temporal àmplia que superi els esdeveniments concrets.

L'esfondrament dels imperis austrohongarès i otomà, les tensions creixents als imperis colonials o la Revolució Russa, dibuixen un món on es consolida l'estat nació com a forma política hegemònica

i el capitalisme tenien de disposar d'una població relativament homogènia. En general, és el nacionalisme d'estat el que crea les nacions a través de processos més o menys intencionats. Aquests poden anar a buscar-se en les necessitats que generava l'estat modern en termes de l'aparell militar, la burocràcia o la recaptació d'impostos, com per exemple exposa l'historiador Charles Tilly (1929-2008), influït pels treballs de Stein Rokkan (1921-1979), o pel trànsit de les societats agràries cap a les societats industrials, com suggereix Ernest Gellner, que fa èmfasi en el nacionalisme com un principi polític que postula la congruència entre estat i nació. Perquè el nacionalisme s'estengui i formi una comunitat nacional, és clau tenir en compte els processos i xarxes de comunicació que posen en contacte els seus membres i els doten d'aquest sentiment de pertinença, tal i com planteja Karl Deutsch (1912-1992).⁸ Posant l'accent en la dimensió comunicativa, encara més coneguda és l'aportació de Benedict Anderson

(1936-2015),⁹ destacant el paper de l'extensió del capitalisme imprès en llengües vernacles. Tot substituint el llatí, les publicacions en aquestes llengües conformaven una comunitat d'opinió més àmplia que esdevindria l'espai on es desenvolupen les nacions modernes, un procés que es dona de manera singular en els territoris colonials dels grans imperis del segle XIX. Per Anderson, aquest procés defineix les nacions com a comunitats polítiques «imaginades» de les quals els individus se senten part malgrat no conèixer tots els seus membres, una expressió que ha fet fortuna fora de l'àmbit acadèmic, sovint amb una interpretació poc acurada. En els casos més extrems, com representen els treballs d'Eric Hobsbawm (1917-2012), el nacionalisme inventa tradicions que són funcionals per legitimar la reivindicació del poder polític en mans de la nació, sigui aquesta estatal o no, i dels grups que controlen o pretenen controlar el poder. La idea d'una comunitat de pertinença on ja no és possible el coneixement directe entre tots els seus membres posa de manifest la importància de la

cultura de masses en la formació de les nacions modernes, tal i com assenyala Walker Connor (1926).¹⁰ Per Connor, les nacions són fenòmens essencialment moderns perquè justament representen aquest lligam inclusiu per a tota la població d'un territori. En els temps premoderns, de fet, ni les pròpies elits estatals no consideraven el conjunt del poble com a part de la nació, i serà només quan el nacionalisme disposa d'aquesta cultura de masses que la nació esdevé el grup més gran que pot canalitzar la lleialtat d'una persona envers la comunitat.

Pel que fa als corrents que defensen la *longue durée* de les nacions, hi ha també matisos rellevants. Autors com John Armstrong¹¹ o Josep Llobera¹² defensen l'existència d'uns mites constitutius que defineixen els contorns simbòlics que emmarquen un grup i el seu autoreconeixement com a subjecte de decisió. Armstrong defineix aquests mites sota el terme

8 DEUTSCH, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*.

9 ANDERSON, *Comunitats imaginades*.

10 CONNOR, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*.

11 AMSTRONG, *Nations before Nationalism*.

12 LLOBERA, *The God of Modernity*.

Les nacions no es construirien del no-res per meres necessitats econòmiques, però cristal·litzarien com a resultat dels processos de la revolució industrial a partir d'identitats ètniques preexistents

mythomoteur,¹³ una expressió manllevada a l'historiador Ramon d'Abadal (1888-1970), qui la va emprar en un article del 1958 sobre els visigots i l'anomenada «reconquesta» de la península ibèrica.¹⁴ En els casos més propers al modernisme, les nacions no es construirien del no-res per meres necessitats econòmiques, però cristal·litzarien com a resultat dels processos de la revolució industrial a partir d'identitats ètniques preexistents. Altres aproximacions més extremes veuen elements vinculats al fet que els lligams identitaris són indestruïbles de la naturalesa humana i que poden resseguir-se en termes històrics. En aquest sentit, la versió que intenta sintetitzar les postures modernistes i primordialistes és la d'Anthony Smith, qui en obres com *Els orígens ètnics de les nacions* intenta reconciliar les arrels històriques de les nacions amb la seva configuració moderna. En la seva primera formulació, Smith defineix les nacions com a una «comunitat humana

amb un nom, compartint un territori històric, mites comuns i memòries històriques, una cultura pública de masses, una economia comuna i drets i deures legals per a tots els seus membres».¹⁵ Però Smith matisarà posteriorment aquesta definició a partir de certes crítiques, ja que alhora també exposa dues «rutes» alternatives en la relació entre estat i nació,¹⁶ que troben un paral·lelisme en els treballs de Charles Tilly.¹⁷ El primer parlarà d'un procés «vertical», on l'estat va integrant a través de les seves institucions —exèrcit, administració pública, recaptació d'impostos...— les diverses poblacions i territoris a la cultura de l'ètnia dominant, generant una comunitat nacional; Tilly definirà aquest procés com a nacionalisme d'estat. En segon lloc, segons Smith també existeix una ruta «horitzontal» que sorgeix des de comunitats sense estat on els intel·lectuals juguen un paper cabdal en la reivindicació de l'especificitat cultural del seu territori. Aquest procés és definit per Tilly com a nacionalisme

«a la recerca d'estat» ja que acabarà reivindicant l'autogovern de la nació sigui en forma d'autonomia o d'estat independent. Aquesta doble ruta cap a la congruència entre la nació i l'estat posa de manifest un cert biaix habitual en la literatura acadèmica i del qual n'és bon exemple la primera definició de Smith: una certa tendència a assimilar estat i nació. Autors com Miroslav Hroch (1932) o Montserrat Guibernau (1960) se centren en l'estudi de les anomenades nacions sense estat o moviments nacionals, posant l'èmfasi en què no sempre estats i nacions coincideixen, la qual cosa té implicacions fonamentals en intentar buscar una definició consistent de nació. Per Hroch, les nacions són grans grups socials definits per la combinació de certs elements —geogràfics, lingüístics, religiosos, econòmics, polítics...—, però no tots ells calen estar presents sempre i de la mateixa manera; l'important és com es reflecteixen subjectivament en la consciència col·lectiva i en aquest sentit és fonamental que existeixi algun tipus de memòries comunes, una certa densitat cultural que permeti la comunicació social dins el grup, i una noció d'igualtat entre els seus membres. En aquest sentit, una

13 L'expressió *mythomoteur* sorgeix de la construcció dels termes francesos *mytho* [mite] i *moteur* [motor] i serveix per referir-se al mite fundacional d'una nació o grup ètnic.

14 ABADAL, «A propos du Legs Visigothique en Espagne».

15 SMITH, *Nacionalismo*, p.28. [traducció de l'autor].

16 SMITH, *Els orígens ètnics de les nacions*.

17 TILLY, «States and Nationalisme in Europe, 1492-1992».

No sempre estats i nacions coincideixen, la qual cosa té implicacions fonamentals en intentar buscar una definició consistent de nació

definició alternativa a la que proposava inicialment Smith la trobem en els treballs de Guibernau, fent èmfasi en la nació com a «grup humà conscient de formar una comunitat, compartir una cultura comuna, associat a un territori definit, amb un passat i un projecte comú pel futur tot reivindicant el dret a autogovernar-se»,¹⁸ a la qual posteriorment podríem trobar fins a cinc dimensions constitutives com és la psicològica, la cultural, la històrica, la territorial i la política. Aquestes definicions no només intenten superar el biaix «estatista» en la concepció acadèmica tradicional de la nació, sinó també encabir aquells nacionalismes minoritzats que no són necessàriament secessionistes. El mateix Smith refaria posteriorment la seva definició, mantenint els seus elements fonamentals però alhora intentant integrar aquesta doble crítica, tot definint les nacions com una «comunitat amb un nom que posseeix un territori històric, mites i memòries comunes, una cultura pública comuna i lleis i costums comuns».¹⁹

Un món sense nacions?

Les nacions són l'expressió moderna de la institucionalització de la vida en comú dels éssers humans, la comunitat de referència dins la qual es desenvolupen com a individus. Són un fenomen recent en la història evolutiva de la humanitat, i són una articulació contingent. Tal i com va existir un món «sense» nacions, és possible que com a tal vehicle es transformin i fins i tot desapareguin en el futur, i l'articulació entre individu i comunitat prengui noves formes. Tanmateix, el rol de les nacions i el nacionalisme és un factor clau per entendre els sistemes socials, polítics i econòmics de la nostra època. L'aparició dels sistemes democràtics contemporanis va lligada al nacionalisme com a substitut de la legitimitat política existent a l'antic règim. Podem concebre certament nacionalisme sense democràcia, però sigui quina sigui la relació causal que establím, no hi hauria hagut democràcia sense nacionalisme. Aquesta interrelació obre un camp d'estudi i reflexió sobre com articular aquesta relació en formes que preservin i promouguin valors morals desitjables com

la llibertat, la igualtat o la diversitat. Un altre repte per l'estudi de les nacions i el nacionalisme prové del diàleg interdisciplinari entre les ciències socials i naturals. Atenent a les aportacions de camps com la biologia evolutiva, la psicologia cognitiva o la genètica de poblacions, aproximacions teòriques a la idea de nació i nacionalisme que semblaven haver quedat en segon terme poden aportar una nova visió sobre les grans preguntes que els pensadors clàssics ens fan formular. Els humans som éssers socials, i ens desenvolupem com a individus en el marc d'una comunitat, el que genera la tensió que Immanuel Kant (1724-1804) descrivia com la «insociable sociabilitat» de l'ésser humà, una tensió que ens remet als processos de selecció individual i de grup o a la tendència a l'egoisme i l'altruisme de les persones. Les nacions són una de les formes contemporànies en què aquestes tensions es gestionen. Poden canviar (i fins i tot desaparèixer) com ho ha fet històricament la religió o altres institucions socials però, com diu Edward O. Wilson (1929), un dels pares de la sociobiologia, potser un dia la ciència i la tècnica permetran mo-

18 GUIBERNAU, *Nacionalisme i modernitat*, p. 14.

19 SMITH, *Els orígens ètnics de les nacions*.

Les nacions són l'expressió moderna de la institucionalització de la vida en comú dels éssers humans, la comunitat de referència dins la qual es desenvolupen com a individus

dificacions genètiques que alterin la condició humana. Fins aleshores, l'articulació dels individus en comunitats continuarà marcant el nostre futur com a espècie. ■

■ Bibliografia

- ABADAL, Ramon d'. «A propos du Legs Visigothique en Espagne». A *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alt. Medioevo*, núm. 2, p. 541-85, 1958.
- AMSTRONG, John Alexander. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- ANDERSON, Benedict. *Comunitats imaginades*. València: Afers, 2005.
- ARISTÒTIL. *Política*. Barcelona: RBA – La Magrana, 2014.
- CALHOUN, Craig. *Nacionalisme*. València: Editorial Afers, 2008.
- CONNOR, Walker. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- DEUTSCH, Karl Wolfgang. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. MIT press Cambridge, MA, 1953.
- GELLNER, Ernest. *Nacionalisme*. València: Editorial Afers, 1998.
- GREENFELD, Liah. *Nacionalisme i modernitat*. València: Editorial Afers, 1999.
- GUIBERNAU, Montserrat. *Nacionalismes: l'estat nació i el nacionalisme al segle XX*. Barcelona: Edicions Proa, 1997.
- GUIBERNAU, Montserrat. *Nacionalismes: debats i dilemes per a un nou mil·lenni*. Barcelona: Editorial Proa, 1999.
- HOBBSBAWM, Eric. *Naciones y Nacionalismo desde 1780*. Barcelona: Crítica, 1992.
- HROCH, Miroslav. *La naturalesa de la nació*. València: Editorial Afers, 2001.
- LLOBERA, Josep Ramon. *De Catalunya a Europa: fonaments de la identitat nacional*. Barcelona: Editorial Anagrama, 2003.
- MILL, John Stuart. *Sobre la llibertat*. Girona: Edicions de la Ela Geminada, 2012.
- RENAN, Ernest. *Què és una nació?* Madrid: Sequitur, 2014.
- SIEYÈS, Emmanuel-Joseph. *¿Qué es el Tercer Estado?* Madrid: Alianza, 2003.
- SMITH, Anthony. *Els orígens ètnics de les nacions*. València: Editorial Afers, 2008.
- SMITH, Anthony. *Nacionalismo*. Madrid: Alianza, 2004.
- STALIN, Iòssif. *El marxisme i el problema nacional*. Barcelona: Edicions Europa-Amèrica, 1934.
- TILLY, Charles. «States and Nationalism in Europe 1492-1992». A *Theory and Society*, vol. 23, p. 131-146, 1994.
- WILSON, Edward O. *La conquesta social de la Tierra*. Barcelona: Debate, 2012.

EXPOSICIONS ITINERANTS

1859-1933

FRANCESC MACIÀ

UNA CATALUNYA LLIURE,
JUSTA, PRÒSPERA I GLORIOSA

1882-1940

LLUÍS COMPANYS

POLÍTIC FINS A LA MORT

Més informació

www.irla.cat/expomacia

www.irla.cat/expocompanys

FUNDACIÓ

JOSEP IRLA